

'ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה': כוונת הלב בתפילה במשנתו של הרמב"ם

[א]

הכוונה היא המוקד העיקרי של משנתו המסועפת והמעמיקה של הרמב"ם בהלכות תפילה; המימדים ההלכתיים, ההגותיים וההיסטוריים שבמשנתו — כולם נשענים על תורת הכוונה ומשמעותם מתבהרת לאורה, ובאותה שעה הם מאששים ומחזקים אותה. דברי הרמב"ם במובלט ובמובלע, בפירוש או ברמז, במפורש או בעקיפין, מטעימים את ערכה החיוני של הכוונה ואת גודל חשיבותה. אפשר להראות שהרמב"ם הוסיף נופך משלו בכל ההקשרים השונים שבהם היתה לו ההודמנות להיוקק לתורת הכוונה והקפיד בה הקפדה יתרה. כל אימת שנודמן לו להעיר ולעורר על כך, אכן מצאנוהו מעיר ומעורר.¹ ההקפדה על הכוונה, העמקת משמעותה והאדרתה, היא תשובתו של הרמב"ם לאתגרים השונים, פנימיים וחיצוניים, הניצבים בפני טהרת התפילה היהודית וערכה.

טיבו של הדיון בעניין זה, אשר יבוא להלן, מחייב התמקדות נמרצת בהלכות המוצעות בספר משנה תורה — ובפיסקאות המקבילות במורה נבוכים ואף בתשובות העוסקות בענייני תפילה ועבודה שכלב — כדי לגלות את ההדגשות המקוריות, לחשוף דרכים וגוונים של פרשנות דקדקנית ומקורית ושל היבטים חדשים, לעמוד על ההתעמקות הייחודית בלשונם של המקורות ולראות את תפיסתו המיוחדת של הרמב"ם בסוגיה זו. ברי כי אין מאמר זה מתיימר למצות את הנושא אלא לתרום תרומה צנועה לליבון. הרמב"ם הדגיש חוזר והדגש, בשיטתיות ובהרחבה יתרה, כי ההלכה מלמדת את האדם להתעלות מן השגרה ולטפח רגישות לענייני דת ומוסר. בתוך מערכת מגמותיה הרוחניות-

1 להלן תובאנה רוגמאות ספורות להקפדת הרמב"ם בענייני תפילה בכוונה, הקפדה שאף דירבנה אותה להתקין תקנות המשנות את מנהגי התפילה ולהתריע ללא ליאות כנגד תפילה שגרתית שיש בה חילול השם (ועיין להלן, הערה 12, עדותו של בנו, ר' אברהם). הכוונה היא תריס בפני לעג האומות: כתשובה לביקורת חוזרת הדגיש הרמב"ם את נחיצותה של הכוונה. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת 'י' בלאו, 'ירושלים תשי"ח', תשובה רנח, במיוחד עמ' 484 ('אלא יתפללו הכל אחר שליח הציבור תפילה אחת בקדושה, כל בקי יתפלל עמו בלחש, וכל שאינו בקי ישמע, ויכרעו הכל עמו, כשפני העם אל ההיכל בכוונה'); תשובה רטו, עמ' 379 ('הסבה שחשבו שרצוי להתקרב אל הקיר, היא שזה מאפשר להתייחד ביותר ויהיה מכוון לבו [...] משום שזה מבלבל הכוונה [...] משום שמסיח דעתו [...] ותתפסד הכוונה'); תשובה רטז, עמ' 381 ('כדי לעורר הכוונה'). עיין גם תשובה רנד, עמ' 407

חינוכיות היא משתדלת להוסיף לכל פעולותיו מודעות וידיעה וכוונה, הפנמה שורשית המובילה לשלימות. בהתאם לכך שולל הרמב"ם בתוקף אורח חיים של 'מצוות אנשים מלומדה' וחסידות הנראית כמעשה קוף בעלמא. הפולחן הדתי חייב להיות עבודת ה' במלוא משמעותה. במורה נבוכים, באותו פרק חיוני ומקסים, המושך תשומת לב עד אין סוף (ח"ג נא), מזהיר הרמב"ם: 'ודע שמעשה העבודות האלו כולם, כקריאת התורה, והתפילה, ועשות שאר המצוות אין תכלית כוונתם רק להתלמד ולהתעסק במצוות השם יתברך, ולהיפנות מעסקי העולם'. ובפרק הסמוך לו מטעים הרמב"ם: 'וזה העניין אשר העירותיך עליו הוא הכוונה ממעשי התורה כולם, כי בפרטים ההם המעשיים כולם ובעשותם תמיד תגיע רגילות ליחידים החסידים, עד שישלמו השלימות האנושי ויפחדו מה' וייראו ממנו, וידעו מי עמהם'.² המצוות מחזקות את מודעותו של האדם להיותו שרוי במחיצתו של הקב"ה. על אודות אמירת ברכות אומר הרמב"ם דברים חדים ומיוחדים בספר משנה תורה: 'וברכות רבות תיקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד [...] וברכות הוראה שהן דרך שבח והודיה ובקשה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו'.³ בעצם כל ספר אהבה שבמשנה תורה מתואר ומתאפיין בזה שהוא כולל את 'כל המצוות שהן תדירות שנצטוו בהם כדי לאהוב את המקום ולזכרו תמיד',⁴ הווה אומר, כי כל תכני הפולחן, במובן היסודי ביותר של המונח, המעשים הקבועים היומיומיים המעצבים את חיי הדת והמבטאים היענות בלתי פוסקת לחוק האלוהי, נועדו לקרב את האדם לזכרון ה' ולאהבתו.

(וזה הסיבה היותר גדולה לחסרון הכוונה): תשובה רסא, עמ' 491 ('שכל אלה הסוגים של עבודת ה', אשר הם [בצורת] דיבור, אין הכוונה בהם אלא שיהרהרו בהם כשיאמרם ויכוון אומנם את לבו').

מורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקכב במהדורת י' אבן שמואל, 'ירושלים תשמ"ב: שם, נב, עמ' תקצ.

הלכות ברכות א.ג. השווה מורה נבוכים, ח"ג מד. בהתאם לכך מסכם הרמב"ם בהלכות תפילה יכו: 'כללו של דבר לעולם יצעק אדם על העתיד לבוא ויבקש רחמים ויתן הודיה על מה שעבר ויודה וישבח כפי כוחו. וכל המרבה להודות את ה' ולשבח תמיד הרי זה משובח'. מן הסתם אין מדובר כאן על ריבוי שבח והודיה באמצעות הפיוט — שהרמב"ם, כידוע, הסתייג ממנו — אלא על מה שאמר שם בהלכה א': 'ברכות אחרות ודברים אחרים הרבה [...] תיקנו חכמים דרך שבח והודיה להקב"ה', והפרק כולו מתייחס לברכות ומטבעות לשון שתיקנו החכמים. ר' מאיר אבן גבאי. בהקדמה לספרו תועלת יעקב, ג ע"א ואילך, קרא תיגר על ניסוח זה של הרמב"ם. דברי הביקורת שלו מתמקדים במתח שבין הסבר פנימי-מהותי, המדגיש את ערך המעשה והשפעתו, לבין הסבר חיצוני-תועלתי, המכחיש את המשמעות הסגולית-ייחודית של המצוה. ואלה דברי ר' מאיר אבן גבאי: 'הנה הרב ז"ל כתב כי ענייני התפילה אין כוונתם כי אם לזכור את האל יתברך [...] ויקשה עוד שיראה מדברי הרב ז"ל שאין בדברי התפילות סגולה ותועלת להפיק הרצון האלקי ולהמשיכו אל העולמות [...] הנה בארו שאין עניין התפילה והמצוות ההם ללמד סברות מועילות כדעת הרב. אבל ממשיך קיום העולם [...] ואם היה שכוונת התפילה ללמד סברות מועילות כדעת הרב ז"ל [...] אמנם נראים הדברים שר' מאיר אבן גבאי מסיח את דעתו מן ההדגשה שמדגיש הרמב"ם את מרכזיותה של הבקשה בתפילה — אפילו בתפילה דאורייתא, שאינה עדיין תפילת חובה קבועה, ממוסדת ומסוגגנת. עיין הלכות תפילה א, הלכות בגד, ז.

עיין רשימת י"ד הספרים שבסוף הקדמת הרמב"ם למשנה תורה. גם במורה נבוכים, ח"ג מד, נאמר על 'המצוות אשר ספרנו בספר אהבה [...] סיבת כולם מבוארת — רצוני לומר, שכוונת העבודות ההם וזכרון האלוה תמיד ואהבתו ויראתו'. לאור הטעמת הרמב"ם במורה נבוכים, שם נב, ש'הדעות אשר לימדתנו התורה [...] הדעות ההם ילמדנו האהבה', בניגוד למעשים המלמדים יראה, נודעת

אכן, במקום אחד בהלכות דעות מרחיק הרמב"ם לכת' וקובע: 'ותובע בתנופה רוחנית, כי צריך האדם שיכוון לבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד'.⁵ התפילה היא אחת הפעולות המרכזיות במערכת חינוכית-רוחנית זו; תפילה בכוונה, מצוה דאורייתא שזכתה לתיאור שיטתי ומקיף וניתוח מעמיק ומקורי בידי הרמב"ם,⁶ היא אמצעי בדוק, ראשון במעלה, להשגת תכליות אלו. הגדרת הכוונה וציון סגולותיה, צבינה והשפעתה היא בבואה נאמנה של השקפתו של הרמב"ם, של יצירתו ההלכתית ושל דרכי עבודתו — מיון וסיווג החומר ההלכתי, המפוזר והמפורד, ועטיפתם של ניסוחי ההלכה ברבדים פרשניים שבהם טמונים חידושים יסודיים, הלכתיים והגותיים גם יחד.

[ב]

לא נתפלא כי בהתאם למגמה עיקרית זו של הרמב"ם לחשוף את הכוחות והמניעים והתכליות הפנימיים-רוחניים של המעשים הדתיים, בבואו לדון בכוונת הלב והמוח הדרושים לתפילה, מצא בקעה נאה להתגדר בה. הפרקים הרביעי והחמישי של הלכות תפילה הם מופת של מיון פנימי המסתמך על חידושים פרשניים ועל תפיסה מושגית ברורה המפעמת בהם. כידוע, מיון וסידור החומר ההלכתי העצום שנכלל בספר משנה תורה הוא מן ההישגים הבולטים של הרמב"ם ומן התכונות החדשניות המאפיינות את יצירתו הגדולה. וקולעים הם דבריו של ר' מנחם בן זרח בהקדמה לספר צדה לדרך: 'ומי ששקד בספרי הגמרא והרואה סדרו בספרים ידע אשר ערך ותיקן הלכותיו ופרקיו'. הווייתו השכלית-רוחנית של הרמב"ם שאפה אל סדר ושיטתיות, ניתוח רעיוני והפשטה. המיון הפנימי בתוך היחידות הגדולות — כלומר המיון בפרקים מסוימים בתוך המסגרת של ההלכות ('הלכותיו ופרקיו') בלשונו

חשיבות יתרה לקביעתו שכל המעשים בספר אהבה 'ילמדו דעות מועילות'. לימוד דעות יסודיות מוסיף מימד של אהבה למעשים. התפילה מלמדת דעת אמיתי ולכן אפשר לומר כי תכלית כוונתה היא לא רק יראת ה' אלא גם אהבתו. עיין גם לשונו של הרמב"ם, הלכות לולב תטו: 'בעשיית המצוה ובאהבת האל שציווה בהן'. וכבר ציינתי (ראה: י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 199, הערה 49) כי האהבה היא בעת ובעונה אחת גם תכלית ההישג והמימוש וגם הגורם המעורר-המדריך.

5 הלכות דעות גב. עיין גם שמונה פרקים, פרק ה, ובמורה נבוכים, ח"ג נא.
6 ספר המצוות, עשה, ה, והשגת הרמב"ן שם, אשר חלק ממנה הובא בכסף משנה, הלכות תפילה א.א. בעל ספר החינוך, מצוה תלג, מציין כבר את המחלוקת היסודית בין הרמב"ם והרמב"ן לגבי מעמדה ההלכתי של תפילה: המדאורייתא היא או מדרבנן. הערכת דעתו המקורית של הרמב"ם — ונקיטת עמדה לגביה — נמשכה במשך הדורות עד לגדולי האחרונים; עיין, למשל, שאגת אריה, סי' יד ואילך; ספר משכנות יעקב לר' יעקב מקארלין, אורח חיים, סי' צ. הראשון מתמודד עם מקורות חז"ל ומכריע כרמב"ן ואילו השני מצדיק את דעת הרמב"ם ומראה שהיא נעוצה בכמה מקורות תלמודיים, ובפרט בסוף מסכת תענית המדברת במעמדות. והשווה דבריו הנרגשים של הרב י"ד הלוי סולובייצ'יק, 'רעיונות על התפילה', בתוך: איש ההלכה — גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 240: 'הראשון שהופיע כגואל התפילה היה הרמב"ם'. יש לשים לב לכך כי הרמב"ם הכניס מספר מרכיבים קבועים גם במושג התפילה דאורייתא, כלומר התפילה העקרונית המופשטת שאין לה לכאורה כל

המדויקת של ר' מנחם בן זרח) — עדיין דורש לימוד מרוכז ומפורט, ואין להסיח דעת מן האחד על חשבון האחר. הפרקים הרביעי והחמישי בהלכות תפילה מדגימים פן זה ביצירת הרמב"ם ומאירים את נושאנו באור בהיר. משפט המפתח של הפרק הרביעי קובע מסמרות להלכה: 'חמישה דברים מעכבין את התפילה אף על פי שהגיע זמנה. טהרת ידים, וכיסוי הערוה, וטהרת מקום תפילה, ודברים החופים אותו, וכוונת הלב'. הפרק החמישי מתחיל בקביעה מקיפה אך גמישה יותר מאשר הפתיחה לפרק שלפניו: 'שמונה דברים צריך המתפלל להיזהר בהן ולעשותן, ואם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן, אין מעכבין. ואלו הן: עמידה, ונוכח המקדש, ותיקון הגוף, ותיקון המלבושים, ותיקון המקום, והשוויית הקול, והכריעה, והשתחויה'. מי שמשווה שני פרקים אלה, שהם הישגים בולטים של מיון וסיווג, קיבוץ וליקוט הלכות שונות, עם כל מה שנכתב עד ימיו של הרמב"ם בנושאים אלה — כגון דברי ר' סעדיה גאון בסידורו⁷ ובספר אמונות ודעות,⁸ רבנו בחיי אבן פקודה בספר חובות הלבבות,⁹ ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי,¹⁰ וכן האמור בספרי הלכה מבעל הלכות גדולות ועד הרי"ף¹¹ — יראה בעליל את מידת החידוש והיתרון, הניסוח הנמרץ והמוטעם, וההכללה הקולעת והמרתקת הבאים לביטוי בפרקי הרמב"ם במשנה תורה. מקורות רבים חוברו יחדיו להווייה הלכתית-רעיונית מקורית ביותר. נאמני בית הרמב"ם וצאצאיו במרוצת הדורות הכירו בכך.¹² יתר על כן, ניתוח מדויק ופרשנות צמודה מגלים

- קבע ושמץ של מעשה ממוסד ומוסדר, ואלו הם: (א) החובה להתפלל כל יום; (ב) תפילה נוכח המקדש; (ג) המבנה המשולש של התפילה — היינו: שכב בקשה והודאה. ושלושתם צריכים ליבון. סידור רס"ג, במיוחד עמ' ג, כח-ל. עיין גם ספר המצות לרס"ג עם פירוש הרי"ף פערלא, עמ' ב. בעצם גם רס"ג — ואולי בעל הלכות גדולות — סבור היה שתפילה דאורייתא היא, אבל סברתו לא הייתה גלית. הרמב"ם נתפס כבעל השמועה הזו בתולדות הספרות הרבנית ובהגות הדתית.
- 7 ספר אמונות ודעות, מאמר ה, פרק ו. וראה פירושי רס"ג לבראשית, מהד' מ' צוקר, ניויורק תרש"ם, עמ' 183.
- 8 ספר חובות הלבבות, שער ח (חשבון הנפש), פרק ג, במיוחד העניין התשיעי.
- 9 ספר הכוזרי, ח"ב נו, ח"ג ה, יא (ונמצא שאין תפילת החסיד דבר שבמנהג או שבהרגל כשירת הרוזר והתוכי, אלא כל מלה מחשבה עמה וכוונה בה'). עיין תשובות הרמב"ם, תשובה רסא, עמ' 491-492: 'אלא למי שאינו יודע מה הוא אומר ואינו מבינו, אלא דינו בתפילתו דין התוכי'.
- 10 ספר הלכות גדולות, כרך א, עמ' 50: הלכות הרי"ף, ברכות.
- 11 עיין, למשל, ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק, מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 60: 'על פי זה אנו אומרים כי חובות התפילה — בהתאם למה שכלול בהלכה שלנו השאובה מהכתובים ומהמסורה שלנו וקיצרה ומנאה אבא מארי זצ"ל חמש חובות הכרחיות שאין יוצאין ידי חובה בלעדיהן ושמונה שמומלץ עליהן'. על תקנותיו של אביו, הרמב"ם, עיין למשל עמ' 196: 'תקנה זו התפרסמה בארץ מצרים במשך כל חייו ז"ל [...] ולא חלק עליו ז"ל איש מחכמי דורו בזה ולא קבע שזה בניגוד לחכמים, אף על פי שזה בניגוד ללשון התלמוד, משום שאז לא היתה ביניהם עקשנות ולא קנאה ולא היו ניגשים לפסוק הלכה חסרי לימוד ומנהיגים רעים'. עניין רב יש בקביעתו, כי לעתים נמשך אביו אחר ה'צורה החיצונית' של דברי חז"ל ובעצם יש לחתור למשמעות הפנימית ולמהות העיקרית. ראה דבריו: 'הצורה החיצונית של דבריהם ז"ל [...] מעוררת את הדעה המוטעית [...] ועל פי צורה חיצונית זו של ההלכה נוהגים דברי אבא זצ"ל בחיבור [...] ולו שמע אותו [ר"ל: הפירוש 'נכון, מדויק'] אבא מארי זצ"ל היה מודה בו'. מטרת הפרשנות והפסיקה היא לרדת לעומק כוונת דברי חז"ל, כפי שאמנם הצליח אביו, בדרך כלל, לעשות; עיין, למשל, שם, עמ' 170:

שגם חמשת הדברים וגם שמונת הדברים אחוזים ודבוקים בתורת הכוונה: הם מעשים מוקדמים המכשירים את הכוונה או מרכיבי לוואי שלה. עיקר העיקרים בהלכות תפילה, והוא העיקרון המנחה בהצעתם, היא הכוונה. הלכות אחרות אינן אלא כסניפים לה.¹³

[ג]

ההלכות המוקדשות לכוונה פותחות בהגדרת המצבים השוללים או המונעים את השגתה וממילא אף מבטלים את ערך התפילה ומחייבים שהמתפלל יחזור על תפילתו:

כוונת הלב כיצד? כל תפילה שאינה בכוונה אינה תפילה. ואם התפלל בלא כוונה חוזר ומתפלל בכוונה. מצא דעתו משובשת ולבו טרוד, אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו. לפיכך הבא מן הדרך והוא עייף או מיצר, אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו. אמרו חכמים ישהה שלושה ימים עד שינוח ותתקרב דעתו ואחר כך יתפלל.¹⁴

לא רק שהתפילה בלי כוונה אינה שלימה, אלא שאין לה משמעות כלל וכלל ולא השיגה אפילו קיום חלקי של מצוות עבודה שבלב. לכן הטעים הרמב"ם בדברים שאינם משתמעים לשתי פנים, שהמתפלל 'בלא כוונה חוזר ומתפלל בכוונה'. כאן סתם הרמב"ם ופסק הכללה

'ואמיתות העניין — שכוונתם בצורה החיצונית של אותה האמירה הקשה מה שביארו אבא מארי זצ"ל בספר אהבה בעניין זה'.

13 עיין, למשל, הלכות תפילה ה, הלכות בגד, ה, ט"א — הדגשה חוזרת על הכוונה. הדברים מתבארים ומתבהרים עוד יותר בציטטים ובעיבודים של ר' אברהם, ספר המספיק, למשל, עמ' 64, 65, 66, 67 ועוד. קביעה זו דורשת ניתוח מפורט. לצורכי עיונו דיינו אם נדגים כדלקמן. בהלכות תפילה ה, ג סיכם הרמב"ם את הנאמר במסכת ברכות על אודות הכיוון 'נוכח המקדש'. המשווה את ניסוחו עם המקור יראה את שינוי סדר הבכות ואת הדגשתו את עניין הכוונה: 'נוכח המקדש כיצד? היה עומד בחוצה לארץ מחזיר פניו נוכח ארץ ישראל ומתפלל. היה עומד בארץ מכוון את פניו כנגד ירושלים. היה עומד בירושלים מכוון פניו כנגד המקדש. היה עומד במקדש מכוון פניו כנגד בית קודש הקדשים. סומא ומי שלא יכול לכוון את הרוחות והמהלך בספינה יכוון את לבו כנגד השכינה ויתפלל'. נמצאנו למדים כי הדרישה של 'נוכח המקדש' מסונפת לדרישת הכוונה ויש לראותה כאחד ממרכיביה. הרי ניתן להחליפה בדרישה היסודית שיכוון את לבו כנגד השכינה. בפירוש המשנה ברכות דה, (עמ' עג) כותב הרמב"ם: 'וכיוון את לבו כנגד בית קדשי הקדשים וביאור "כוון את לבו" שיכוון דעתו וישים במחשבתו שהוא כנגד קודש הקדשים'. ר"מ המאירי (עמ' 106) כותב רק: 'כוון את לבו כנגד בית קודש הקדשים ויתפלל'. דבר זה בולט, ומפתיע, עוד יותר אם אנו זוכרים ש'נוכח המקדש' הוא אחד מקיומי התפילה דאורייתא, ובכל זאת אינו מעכב את התפילה. המשתמע הוא שעמידה בכיוון ירושלים והמקדש אינה דרישה עצמאית לגמרי אלא היא רק אחד הפרטים המסייעים לגיבוש הכוונה. ועוד יש להוסיף גם מה שנאמר שם בהלכה ו: 'תיקון המקום כיצד? יעמוד במקום נמוך ויחזיר פניו לכותל וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדו'. בתשובה שלו על עניין זה מבהיר הרמב"ם שהלכה זו חלה רק על המתפלל בביתו ביחידות, אבל בבית הכנסת אין היא תקיפה משום שביית הכנסת עצמו מוסיף מימד חשוב לכוונה ומאשש אותה. המגמה היא להעמיק את הכוונה. לגבי תיקון המקום (והלכות תפילה ה, ד) עיין יבמות קה ע"א.

14 הלכות תפילה ד, טו.

מחמירה, ללא הסתייגות כלשהי, ואילו בפרק העשירי נראה שהרמב"ם סתר את קביעתו הסתמית-הכוללנית בזה שצמצם את חלות הדרישה הקפדנית לכוונה: 'מי שהתפלל ולא כיון את לבו יחזור ויתפלל בכוונה, ואם כיון את לבו בברכה ראשונה שוב אינו צריך'.¹⁵ יש כאן ריכוך מהותי של ההלכה; כוונה מעכבת רק בברכה הראשונה. בעיה זו והצורך ליישב את שני הניסוחים השונים של הרמב"ם זכו לדיון מעמיק בידי גדולי חכמי ישראל.¹⁶ דינו אם נזכיר, ולו בתימצות, את הסברו של רבנו חיים הלוי מבריסק ואת השגתו של החזון איש על כך וההצעה שהציע הוא לעומתו. ר' חיים חידש שיש להבחין בין סוגים שונים של כוונה: כוונה של פירוש הדברים שהמתפלל מוציא מפיו, וכוונה (המוגדרת בהלכות תפילה ד,טז ועוד נעיין בה בפרוטרוט) שהיא לא רק תנאי בביצוע המעשה אלא היא ממהות התפילה, 'מעצם מעשה התפילה', ומי שחסרה לו כוונה זו בעומדו להתפלל הרי אין לו מעשה תפילה 'והרי הוא בכלל מתעסק דאין בו דין מעשה ועל כן מעכבת כוונה זו בכל התפילה'.¹⁷ לדברי ר' חיים, כוונה זו נידונה ונדרשת בפרק הרביעי ואילו הפרק העשירי דן בכוונה מן הסוג הראשון. החזון איש הסתייג מהבחנה מבריקה זו וכתב בפשטות שהרמב"ם בפרק רביעי 'בעיקר התפילה איירי ועניינה, אבל שיעור שחייבו חכמים לעכב פירש בפרק עשירי'.¹⁸ הוזה אומר: יש לסלק את הסתירה המדומה על ידי יישומו של עיקרון בסיסי בחיבורו הגדול של הרמב"ם: דרכו להציע הכללה במקום אחד ואז לסייגה בפרטים המדויקים במקום אחר, ועל הלומדים את הרמב"ם לצרף את שני הניסוחים ורק אז מתגבשת תפיסה אחידה ושלמה של ההלכה.

בעיה זו לא נעלמה כמובן גם מעיני הראשונים. כך, למשל, רבנו חייא ב"ר שלמה מבצרלונה, מבית מדרשו של הרשב"א, מצרף את הנאמר בפרק הרביעי ובפרק העשירי כאילו הדברים יצאו מתחת ידי המחבר בחדא מחתא, זה סמוך לזה, ופוסק: 'וצריך לכוון את לבו בכולן, ואם אינו יכול לכוון את לבו בכולן, יכוון את לבו בברכה ראשונה שיש בה סידור שבחו של הקב"ה. ואם התפלל ולא כיון לבו אפילו בברכה ראשונה חוזר ומתפלל בכוונה [...] כן כתב הרמב"ם ז"ל'.¹⁹ הדברים מתמוגגים לחטיבה אחת ואחידה, והקורא לתומו אינו חש שהמחבר קירב כאן רחוקים.

15 שם י.א.

16 עיין בספרו של הרב ב"ר בנדיקט, הרמב"ם ללא סטיה מן התלמוד, ירושלים תשמ"ה, עמ' כג-כה. וכן בספרי הנזכר לעיל (הערה 4), עמ' 235, הערה 191.

17 חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם, עמ' ב (הלכות תפילה וד.). ר' חיים מוסיף שגם בהתאם לכלל 'מצוות צריכות כוונה' יש להסיק בהכרח כי כוונה זו לקיים מצוות בוראו מעכבת בכל התפילה ואין הברל בין ברכה ראשונה לשאר הברכות. היא מקבילה לכוונה המיוחדת הנדרשת מן העומד בתפילה לפני ה' כדי ליצור פעולה משמעותית של תפילה.

18 ספר חזון איש, גליונות לחידושי רבנו חיים הלוי, בני ברק תשל"ד, עמ' 4. השווה דברי הרב"ו, הלכות שבועות אד, המשתמשים בעיקרון זה (וכבר ציין להם הרב בנדיקט, שם [הערה 16]).

19 ספר השולחן לרבנו חייא ב"ר שלמה מבצרלונה, הוצאת מ' בלוי, ניו יורק תשר"מ, עמ' רלב. הוא מצרף את פרק ד ואת פרק י שבהלכות תפילה ואף נותן טעם מדוע יוצא המתפלל אם כיוון רק בראשונה ('שיש בה סידור שבחו של הקב"ה'). השווה, למשל, רש"י לברכות ד' ע"ב: 'מפני שהם תחלת התפילה'; רבנו מנחם, ספר המנוחה, הלכות תפילה יא, הוצאת א' הורביץ, ירושלים, תשל"ל.

נראה לי שגם ר' אברהם בן הרמב"ם נזקק בעקיפין לשאלה זו; הוא אינו בא ליישב סתירה בדברי אביו במשנה תורה, אלא לברר וללבן דברי חז"ל בנוגע לתפילה, אבל ממילא ניתן להחיל את בירורו על הבעיה הנדונה. ר' אברהם נשאל על אודות הוספות חסידיות בהתנהגותם של מתפללים: 'חכמי ישראל מורי דת ודין [...] היטו לבכם להשתדל ביראת השם ואהבתו ועבודתו כפי כוחם ודקדקו על עצמם בתפילתם שתהיה ככוונה מרובה'. האם חכמים חסידים אלה, אשר כל מגמתם ומשאת נפשם היא כוונה מירכית, עוברים על איסור בזה שמוסיפים הם על הוראות חז"ל ונראים כאילו חולקים על דברי חכמים, או שמא מעשיהם רצויים 'הואיל והוא דרך יראה ועבודה בכוונה יתרה?' ר' אברהם משיב על שאלה זו באריכות נמרצת ובהדגשה נרגשת, ודרך אגב — מבלי להזכיר את אביו — מציע הסבר שכוחו יפה גם באשר לסתירה שבין הפרק הרביעי לבין הפרק העשירי שבהלכות תפילה, ואלה דבריו:

ואומר, עיקר התפילה עבודת הלב [...] ובגמר' ברכות תנו רבנן המתפלל צריך שיכוון את לבו [...] ומוזה אתה למד שכל דבר שמוסיף כוונת הלב בתפילה משובח ומעולה יתר. והחכמים ע"ה בתקנתם תיקנו דברים שיכול כל אדם שיעמוד בהם ולא החמירו חומרא דאתיא לידי קולא. שאילו חייבו שלא יצא אדם ידי חובת קרית שמע עד שיכוון את לבו לקריאת שמע כולה ושלא יצא חובת תפילה עד שיכוון לבו בברכות התפילה כולם, לא היה יוצא ידי חובת קרית שמע ותפילה אלא יחידים מישראל במקצת העתים, ומפני זה עמדו ותיקנו דבר שאי אפשר פחות ממנו ביציאת ידי חובה, והוא כוונה בקרית שמע בפסוק ראשון ובתפילה בברכה ראשונה שהיא אבות.²⁰

תקנת חז"ל והוראתם נועדה להיות בתביצוע להמוני העם ולא רק ליחיד סגולה. חז"ל תפסו את המיעוט, ולא את המרובה, כדי שלא לקפח את חלקם של יהודים רבים במצוה של עבודה שבלב, ברם האידיל שלם — כוונה בכל התפילה — הוא ברור בהחלט. אותה תפיסה — לפיה הכוונה היא רצויה בכל ברכות שמונה-עשרה אך חז"ל העמידו את הדרישה ההלכתית על מיעוט, בחינת גזירה שהציבור יוכל לעמוד בה — משמשת בית אב לדברי הראב"ם בספר המספיק לעובדי השם (כתאב כפאיה אלעאבדין) ומעצבת את ניסוחי ההלכה שלו על הדגשותיו ותביעותיו החסידיות המפורטות והנמרצות: 'שתופיע אצלו כוונת הלב בעת תפילתו, לא פחות מתחילת הופעת כוונת הלב [...] אף כי הנדרש והמחויב הוא קיומה המלא [...] ולא פחות מהופעת כוונת הלב בפרק הראשון שבה, כוונת הברכה הראשונה "אבות", אף כי הנדרש ומה שיש לשאוף אליו הוא קיום כוונת הלב בכל

עמ' קנר (דכיוון שכיוון לבו באבות שהיא ברכה ראשונה שיש בה זכר אלקותו ית' ושהוא ממציא כל העולם ושהשגחתו בטובים לשלם להם גמולם, ואם בכל הברכה כיוון לבו, ואפילו נתבלבלה דעתו אח"כ ולא כיוון לבו, מאחר שכיוון לבו בברכה ראשונה שהיא עיקר כל התפילה, דיו').

20 תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א' פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תשל"ז, סי' סב, עמ' 62–63.

התפילה.²¹ מקווי היסוד של הספר כולו הוא נוהגו של המחבר להבדיל בין ההלכה המינימלית שבאה 'להקל' על הציבור שאין בהן כוח לסבול יתר מזה,²² ובין המצב הדתי האידיאלי שאליו יש לשאוף ואותו יש לטפח בהקפדה וללא ליאות. הדברים שמומלץ עליהם בדברי חז"ל או המשתמעים מהם בבירור — אף על פי שאינם חובה גמורה — הם משאת נפשם של עובדי ה' האמיתיים. תפילה שלימה בכוונת הלב הטהורה היא דוגמא כבדת משקל ורבת השלכות לתופעה זו. הוזה אומר: האמור בפרק הרביעי בהלכות תפילה לרמב"ם הוא האידיאל, שכל רוחות שבעולם לא יזיוו אותו ממקומו בפסגת החוויה הדתית; הפרק העשירי הוא הפשרה לטובת הכלל. מי שנכסף לממש את האידיאל אינו בגדר מוסיף על דברי תורה, אלא מהדר בקיומם.

יתר על כן, ברצוני להציע כי תפיסה זו לגבי תפילה בכוונה — לא רק שהיא תשתית לדברי הראב"ם, אלא בוקעת היא ועולה כבר בדברי הרמב"ם עצמו. כה אמר בספר מורה נבוכים: 'ומכאן אתחיל להישירך אל תכונת ההרגל והלימוד, עד שתגיע לזאת התכלית הגדולה. תחילת מה שתתחיל לעשות — שתפנה מחשבתך מכל דבר כשתקרא קריאת שמע ותתפלל, ולא יספיק לך מן ה"כוונה" בקריאת שמע בפסוק ראשון ובתפילה בברכה ראשונה'.²³ נמצאנו למדים, כי בדעבד די בכוונה בברכה הראשונה, אבל לכתחילה חייב אדם לשאוף ולהתאמן להגיע לריכוז נפשי במשך התפילה כולה. הכוונה אחת היא — אין סוגים שונים של כוונות — אבל ההישג הוא שונה: יש קיום שלם ונרצה ויש קיום חלקי המתפשר עם המציאות הנפשית והשכלית. שוב, אין כל ספק לגבי טיבו של האידיאל. כדאי לציין שבדבריו שם במורה נבוכים (ח"ג נא) מלמדנו הרמב"ם כי יש שלושה מרכיבים בכוונה, וזאת לשונו: 'וכן כל אשר תעשה "מצוה" — תעשנה באברך, כמי שיחפור חפירה בקרקע או יחטוב עצים מן היער, מבלי בחינת עניין המעשה ההוא לא מי שצוה לעשותו ולא מה תכלית כונתו'. הגדרה משולשת זו של הכוונה ראויה לתשומת לב.

[ד]

בהמשך הלכה טו, המצוטטת לעיל, קובע הרמב"ם כי שיבוש הדעת וטרדת הלב מונעים תפילה בכוונה; מי שנמצא במצב כזה של התרגשות, דריכות ופיזור הנפש, השוללים את ריכוז המחשבות והזדככותן — אסור לו להתפלל עד שתתיישב דעתו. מי שלבו טרוד אינו יכול לכוון כראוי. הרמב"ם כבר לימדנו עיקרון זה בהלכות קריאת שמע, עוד לפני שהעמידנו על מהות הכוונה: 'מי שהיה לבו טרוד, ונחפו בדבר מצוה מכל המצוות, פטור מקריאת שמע'.²⁴ טרדת הלב הוא הסברו של הרמב"ם, בעקבות דברי חז"ל על טירדא

21 ספר המספיק, שם (הערה 12), עמ' 62–63. כפי שראינו לעיל, ר' אברהם שואף לגלות את הפנימיות שבדברי חז"ל ולחשוף את מגמת הוראתם ותכליתם.

22 תשובות, שם (הערה 20), עמ' 63.

23 מורה נבוכים, ח"א נא, עמ' תקפג.

24 הלכות קריאת שמע ד.א. הנוסח הוא לפי כתב־היד המובא בפירוש יד פשוטה לספר אהבה מאת הרב

דמיונה וטירדה דרשות, לנאמר במשנה 'אם לא עשה מעשה'. גם בהקשרים אחרים מודגשת השפעתה השלילית של טרדת הלב, אפילו כשהיא באה מהתעמקות בדברי תורה או מהתעסקות בחפצים של קדושה: 'אין עומדין להתפלל לא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה [...] אלא מתוך דברי תורה; ולא מתוך דין והלכה, אף על פי שהם דברי תורה, כדי שלא יהא לבו טרוד בהלכה'.²⁵ 'ובכל מקום לא יאחו תפלין בידו או ספר תורה בזרועו [היינו: בשעת התפילה], מפני שלבו טרוד בהן'.²⁶

יש לצעוד צעד נוסף ולהעיר כי ניסוח ההלכה בדבר השלכותיה השליליות של טרדת הלב — עד כדי כך שתפילה בכוונה וטרדת הלב הן תרתי דסתרי — מזכיר את הנימוקים שהעלה הרמב"ם לתפילת 'הביננו', אותה תפילה מרוכזת ומתממדת המשמשת תחליף לשמונה-עשרה, כשארם מרגיש שאינו מסוגל להתפלל תפילת עמידה שלימה ומכוונת: 'בכל תפילה משלוש תפילות שבכל יום מתפלל אדם תשע עשרה ברכות אלו על הסדר. במה דברים אמורים? בשמצא דעתו מכוונת ולשונו תמהר לקרות, אבל אם היה טרוד ורחוק או שקצרה לשונו, מתפלל שלוש ראשונות וברכה אחת מעין כל האמצעיות ושלוש אחרונות ויצא ידי חובתו'.²⁷ כאן המקום להעיר כי הרמב"ם הרי הכיר היטב וידע להדגיש תמיד כי תפילה היא כפי כוחו וכפי יכולתו של האדם: 'חייב מצוה זו [=תפילה דאורייתא] כך הוא. שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו [...] ואחר כך נותן שבח והודיה לה' [...] כל אחד לפי כוחו'. ובקטע הסמוך ממשיך הרמב"ם: 'אם היה רגיל מרבה בתחינה ובקשה [...] כל אחד כפי יכולתו'.²⁸ בתיאור תענית ציבור קובע הרמב"ם: 'ורביע היום האחרון מתפללים מנחה ומתחננים וצועקים ומתוודים כפי כוחם'.²⁹ נמצאנו למדים איפוא כי טרדת הלב לא כלכך שהיא ממעטת את הסיכויים לתפילה בכוונה גמורה אלא סותרת לגמרי את אפשרות התפילה.

ראינו אם כן כי העדר הכוונה — בגלל טרדת הלב — מצדיק או מחייב את אמירת 'הביננו' במקום שמונה-עשרה. יש סיבה נוספת לאמירת 'הביננו' והיא 'קיצור לשון', הניגוד של 'לשונו תמהר לקרות'. מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה למדנו, כי 'קצרה לשונו' הוא

נ"א רבינוביץ, ירושלים תשמ"ד. השווה סידור רס"ג, עמ' ל': 'כי אם ירד יהיה לבו טרוד ולא יבין מה שיתפלל, ושמירת ישוב הדעת חשובה מהעמידה על הרגלים'.

25 הלכות תפילה ד, יח.

26 שם ה, יח.

27 שם ב, ב. עיין מאמרו המאלף של י' בלידשטיין, 'על הנימוקים לאמירת תפילת "הביננו" בהלכות הרמב"ם', סידור ד (תשמ"ח), עמ' 5-15.

28 שם א, הלכות ב-ג. בהלכות עבודת יום הכיפורים גיא מתאר ומסכם הרמב"ם את שבע הברכות שהיה כהן הגדול מברך לאחר קריאתו בתורה. על הברכה השביעית, ברכת שומע תפילה, הוא כותב: 'ואחר כך אומר תפילה ותחינה ורינה ובקשה כפי מה שהוא רגיל'. השווה גם הלכות חגיגה ג, ד: 'שביעית, מתחנן ומתפלל בה כפי מה שהוא יכול'. וכן הלכות ברכות יכו. שים לב להדגשת יסוד הבקשה גם בהקשרים האלה, והשווה לעיל הערה 3 ולהלן הערה 51.

29 הלכות תעניות א, יז. עיין גם הלכות תשובה ב, ד: 'מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כוחו'.

ההיפך של תפילה שגורה: 'וביאור "שגורה" – סדורה, כלומר שלא קצרה לשונו'.³⁰ ההלכה ש'תפילת הפרקים', תפילה הנאמרת מזמן לזמן, מזקיקה עיון מיוחד כדי שלא יהא שום מכשול בתפילה, כיוון שתפילה זו מעצם טבעה ולפי נסיבות אמירתה אינה שגורה וסדורה, מאששת תפיסה זו: 'תפילות הפרקים, כגון תפילת מוסף ראש חודש ותפילת מועדות, צריך להסדיר תפילתו ואחר כך עומד ומתפלל כדי שלא יכשל בה'.³¹ כשאין התפילה שגורה בפי המתפללים והם מתלבטים בקריאה, כוונת הלב משתבשת. ר' אברהם בן הרמב"ם ניסח הלכה זו כדלקמן: 'בהתאם לכך גם ציוו לחזור על תפילות המועדים כמוסף ראש חודש וכד', לפני שמתפללים אותן, כדי שתהא הלשון חופשית באמירתן וכוונת הלב אינה עסוקה בזכירתן'.³² יש מתאם בין תפילה קבועה לבין תפילה בכוונה.

לאור קביעה זו נצא נשכרים אם נחזור ונעיין בסקירתו של הרמב"ם בנושא התפתחות התפילה ובהסברו למקורן של תפילות הקבע שתוקנו בידי חז"ל. שלא כשאר הראשונים, שהעלו נימוקים פסיכולוגיים או רתיים להתקנת תפילות החובה והקבע,³³ מסביר הרמב"ם את התופעה על פי כורח היסטורי חיוני, סיבות שהמציאות ההיסטורית-לשונית גרמתן:

כיוון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויוון ושאר האומות וגולדו להם בנים בארצות הגויים. ואותן הבנים נתבלבלה שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה, וכיוון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש [...] ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו, או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש, עד שיערבו עמה לשונות אחרות. וכיוון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר, שלוש ראשונות שבח לה' ושלוש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולו. כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפילת אלו העילגים תפילה שלימה כתפילת בעלי הלשון הצחה.³⁴

יש לדייק ולהוסיף כי כורח היסטורי זה כרוך אף הוא, כנראה, בצרכי הכוונה, שכן 'קוצר לשון' נמנה בין המאפיינים את העדר הכוונה ומפסידה. 'קוצר לשון', אחד המניעים לתקנת חז"ל בנוגע לאמירת 'הבינונו', ממלא תפקיד מכריע גם בתקנת תפילות הקבע. שמונה

30 פירוש המשנה, ברכות דג, (עמ' עב, וראה הערת הרב קפאת, שם). תפילה שגורה היא סגולה לכוונה.

31 הלכות תפילה ר"ט. עיין גם שם ת"י: 'בשני ימים אלו [=ראש השנה ויום הכיפורים] שלח ציבור מוציא את היודע כשם שמוציא מי שאינו יודע מפני שהם ברכות ארוכות ואין רוב היודעים אותן יכולין לכוון דעתן בהן'.

32 ספר המספיק, שם (הערה 12), עמ' 63.

33 עיין, למשל, ספר חובות הלבבות, שער ת, פרק ג; ספר הכוזרי, מאמר ג, פרק ה; פירוש הראב"ע לקהלת ה.א.

34 הלכות תפילה א, הלכות ג-ד.

עשרה הברכות, ה'ערוכות בפי הכל' והנלמדות בקלות, מאפשרות 'תפילה שלימה'. ויש מעלה ניכרת לעובדה ש'כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל'.³⁵ בעצם, זיקה חיובית זו בין תפילת הקבע לבין התפילה בכוונה הוכרה והובלטה על ידי רבנו בחיי אבן פקודה: 'ולפי שהיה כבר על הנפש לזכור כל זה [= ענייני הכוונה] בלי חיבור וסדר, כתבו רבותינו ז"ל העניינים שצריכים להם רוב כתות בני אדם הנראה חסרונם בהם אל האלקים וכניעתם בעבורם והם ענייני התפילה על סדר ותיקון שתקבל בה הנפש פני בוראה ולא תבוש בהתנפלה ויראה ממנה בסדרה ענייני התפילה בלבה הכניעה והשפלות לאלקים. ולפי שהיתה מחשבת הלב מתהפכת הרבה ואין לה קימה למהירות עבור ההרהורים על הנפש היה קשה עליה לסדר ענייני תפילה מעצמה, תיקנו אותם רז"ל במלים מתוקנות, יסדרם האדם בלשונו מפני שמחשבת הנפש הולכת אחר המאמר ונמשכת אל הריבור'.³⁶ לא סוף דבר שאין מתת, התרוצצות והתחככות בין תפילת קבע ותפילה בכוונה, אלא שאחת מסייעת לחברתה.

[ה]

ההגדרה היסודית החיובית של הכוונה ניתנת על ידי הרמב"ם בהלכה זו:

כיצד היא הכוונה? שיפנה לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה. לפיכך צריך לישב מעט קודם התפילה כדי לכוון את לבו ואחר כך יתפלל בנחת ובתחנונים ולא יעשה תפילתו כמי שהיה נושא משאוי ומשליכו והולך לו. לפיכך צריך לישב מעט אחר התפילה ואחר כך יפטר.

עינינו רואות כאן בליל של הלכות מוצקות: האזהרה של 'אל תעש תפילתך קבע', כובר הראש כהכנה לתפילה, שמחה של מצוה, שהייה לפני התפילה ואחריה כדוגמת חסידים ראשונים. הבולט בהגדרה זו מבחינת המקורות התלמודיים הוא שילוב מאמר חז"ל במסכת סנהדרין, 'המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה כנגדו שנאמר "שויית ה' לנגדי תמיד" (תהלים טז, כז)' עם המשנה והברייתא והערות שונות של חכמים במסכת ברכות על אודות

35 הרברים מזכירים את המובא בשם הגר"א: 'ועם הספר ישוב מחשבתו הרעה'. תפילת הקבע הסדורה והשגורה בפי המתפלל המעיין בסדר התפילות מסייעת לכוונה.

36 ספר חובות הלבבות, שער חשבון הנפש, פרק ג (העניין התשיעי).

37 סנהדרין כב ע"א. הרמב"ם השמיט את הפסוק מתהלים, ואילו רבנו מנחם. ספר המנוחה על אתר (עמ' פז) בא להשלים ומוסיף: 'ומייתנו בגמרא סמך, דכתיב שויית ה' לנגדי תמיד'. יתכן מאוד שהרמב"ם השמיט מה שהשמיט בכוונה, שהרי במורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקפב, הוא מפרש — לפי פשוטו של מקרא — שהפסוק מדבר בכל עת ולא רק בשעת תפילה: 'איני מפנה מחשבתי ממנו, וכאילו הוא יד ימיני, אשר לא ישכחה האדם כהרף עין, לקלות תנועתה — ומפני זה לא אמוט, כלומר לא אפול'. יתר על כן, ניסוחו של הרמב"ם מדגיש לא רק את קירבת השכינה באופן כללי, אלא עמידה מיידית לפנייה ובמחיצתה. עיין גם שם, ח"ג נב, עמ' תקצ. יש להבדיל בין מודעות כללית שהשכינה 'מחופפת על האדם ומסוככת אותו' ובין מודעות אישית-ייחודית שהאדם ניצב לפני השכינה. הרי כל

כוונת הלב. המודעות שאדם כאילו עומד לפני השכינה מכתובה את שלבי ההכנה לתפילה, את צביון התפילה עצמה ומתכונתה, ואף את דרכי התנהגותו של המתפלל לאחר סיום מעשה התפילה. הכוונה מטביעה את חותמה על המתפלל בצורה מקיפה ביותר.

הרמב"ם ידע להשתית הלכות שונות על המושג המרכזי והמעצב של 'כאילו עומד לפני השכינה'. נזכיר, למשל, את דבריו לגבי העמידה הנאותה בשעת תפילה. לשנעניין בדברי חז"ל (יבמות קה ע"ב) נמצא, כי 'המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה שנאמר "והיו עיני ולבי שם כל הימים"', ואילו הרמב"ם קובע (הלכות תפילה ה,ד): 'תיקון הגוף כיצד? כשהוא עומד בתפילה צריך לכוון את רגליו זו בצד זו ונותן עיניו למטה כאילו הוא מכיט לארץ, ויהיה לבו פנוי למעלה כאילו הוא עומד בשמים'. את הפסוק 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' מביא הרמב"ם בהקשר אחר. בהלכות בית הבחירה ז,ה הוא כותב: 'וכל הנכנס לעזרה יהלך בנחת במקום שמותר לו להיכנס שם ויראה עצמו שהוא עומד לפני ה' כמו שנאמר "והיו עיני ולבי שם כל הימים"'. נמצאנו למדים שהעומד להתפלל בכוונה והמהלך בעזרה, שניהם עומדים לפני ה'; משוואה זו מלמדת שהעומד בתפילה כאילו עומד בעזרה, מקום שם שרויה השכינה. ומן הראוי להעיר כי בפרק יד,ז מוצאים אנו תיאור עמידת הכהנים בשעת נשיאת כפים: 'לא יביטו בעם ולא יסיחו דעתן אלא יהיו עיניהם כנגד הארץ כעומד בתפילה'.

הרי"ף, ולפניו בעל הלכות גדולות, כבר ציטטו את מה שנאמר במסכת סנהדרין בקשר לנושאים הנדונים במסכת ברכות, אבל הציור המופלא של מקורות אלה יוצא מחודר ומוטעם ומשמעותי ביותר בניסוחו של הרמב"ם. כתוצאה מציור זה גיבש בצורה מתומצצת את תורת הכוונה רבת המימדים: כוונה לתפילה — לפני תפילה ובשעת תפילה ואף לאחר תפילה — נפרדת מן הכוונה הנדרשת לקיום שאר מצוות. אם מצוות צריכות כוונה,³⁸ מדובר בכוונה לקיים את מצוות הבורא-המצוה ולצאת ידי חובה שהוטלה על העושה

ההלכות של 'לפני ה' במקדש נשענות על אותה הבחנה בין מודעות כללית-סבילה של 'מלוא כל הארץ כבודי' ובין מודעות ייחודית-מחודדת של השראת השכינה. עיין למשל הלכות לולב ח,טו; הלכות בית הבחירה ו,טז ('שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה'). כאשר ל'כבוד ראש' עיין פירוש המשנה, ברכות ה,א (עמ' עד): 'כבוד ראש, הרצינות וההתכוננות, כאמרו עבדו את ה' ביראה' וכן שם בעניין 'שוהין — ממתניין, כלומר שהיו ממתנינים לפני התפילה שעה ובה מפסיקים השיחה והמחשבות'. וכן שם ד,ר (עמ' עב): 'כוונתו כאן באמרו "קבע" שעושה תפילתו כמי שמתעסק בעבודה המוטלת עליו כדי שייפטר ממנה ויפרוק מעליו עול'. השווה ר"מ המאירי, בית הבחירה, שם, עמ' 104: 'קבע' — כלומר חוק קבוע. עלי להתפלל, אתפרק ממנו מהר. או שאין אומר תפילתו בלשון תחנונים, אלא שקוראה כקורא באיגרת דרך מצות אנשים מלומדה'. ראה חובות הלבבות, שער חשבון הנפש, פרק ג: 'החלק השלישי חובות האברים בלבד אין ללב בהם שום הכנסה אלא הכוונה באלקים בתחלת המעשה כסוכה ולולב [...] אך בחובות הלבבות חייב לפנות לבו ממחשבות העולם וטרדותיו ולייחד לבו ומצפנו לאלקים לבדו בעת ההיא [...] ובכמותם יתכן מה שאמרו חז"ל מצוות צריכות כוונה'. עיין גם שם בהמשך, סוף העניין התשיעי: 'אם יעשה מחובות הגופות מאומה כסוכה וכלולב ושאר מה שזכרנו בחלק הזה חייב להקדים כוונת הלב לאלקים קודם שיעשה כדאי שיהא שורש מעשהו לשמוע למצות הבורא'. דעת הרמב"ם בשאלה עקרונית זו — אם מצוות צריכות כוונה — שנויה במחלוקת ואין לדבר הכרע. עיין לעיל הערה

המצוה. הכוונה הנדרשת כוחה יפה לכוון את מעשה המצוה לאפיק נורמטיבי. הכוונה מבטאת את קבלת העול ואת הנכונות לקיים מצוה. ואילו כאן הכוונה היא הכנה נפשית המכשירה את מעשה המצוה – עבודה שכלב – ומסייעת ליצור את התנאים הרצויים לקיומה, ותנאים אלה כוללים גם את מצבו הנפשי וזיקתו לאחר השלמת מעשה המצוה. אסור להיחפז ולסיים, וגם לאחר הסיום יש לשהות קצת כדי לצאת מלפני השכינה במתינות ובנחת ובגעגועים. הכוונה היא חלק מעצמותה ומהות מהותה של התפילה. מובן מאליו, שאין זאת חומרא בעלמא, כי 'המתפלל בלי כוונה חוזר ומתפלל', שהרי לא עשה כלום ומעשהו כאין וכאפס. בלי הכוונה הכפולה הזאת אי אפשר לבצע ולקיים את המצוה. מי שעושה אונזו כאפרכסת בוודאי ישמע את דברי רבנו בחיי אבן פקודה המהדהדים בין קיפולי שורתיו של הרמב"ם:

ואם יתעסק במעשה מחובות הלבבות והאברים יחדו כתפילה וכשבח לאלקים יתברך,³⁹ יפנה גופו מכל מעשי העולם הזה והעולם הבא ויפנה לבו מכל המחשבות המטרידות אותו מעניין התפילה אחר שינקה עצמו וירחץ מכל הטינופין והלכלוכין וירחק מכל ריח רע והדומה לזה. ואחר כך יעלה על לבו אל מי מכין בתפילתו ומה מבקש בה ובמה מדבר לפני בוראו מעלות התפילה ועניינה. ודע כי המלות תהינה בלשון והעיון בלב, והמלות כגוף לתפילה והעיון כרוח. וכשיתפלל המתפלל בלשונו ולבו טרוד בוולת עניין התפילה תהיה תפילתו גוף בלא רוח וקליפה בלא לב, מפני שגופו נמצא ולבו בל עמו עת תפילתו ובכמוהו אמר הכתוב 'יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתו כבדוני ולבו רחק ממני' (ישעיה כט, יג)⁴⁰ [...] וראוי לך אחי שתדע כי כוונתנו בתפילה אינה כי אם כלות הנפש אל האלקים וכניעתה לפניו עם רוממותה לבוראה ושבחה והודאתה לשמו.⁴¹

הקורא הרגיש יעלה מן הסתם על דעתו גם את דברי ר' סעדיה גאון בסידור התפילות שחיבר – דברים מאופקים אבל קולעים: 'צריך לשים אל לבו שהוא עומד לפני מלך

17 הכוונה של 'מצוות צריכות כוונה' תקיפה לתפילה כולה. והשווה: הרב א' פומרנצ'ק, ספר עמק ברכה, תל אביב תשל"ז, עמ' י-יא.

39 כדאי להעיר כי בהקדמה לחובות הלבבות נזכרת תפילה כמצוה של חובות האברים ואילו כאן, בשער חשבון הנפש, התפילה היא 'חובת הגוף והלב' גם יחד. לרמב"ם ברור שהתפילה היא מחובות הלבבות והכול מתמקד סביב לכוונת הלב. וראה עוד בנספח א למאמר זה.

40 השווה מורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקפב: 'אבל אם תתפלל בהנעת שפתך ופניך אל הכותל – ואתה חושב במקרה וממכר [...] וכן כל אשר תעשה "מצוה" – תעשה באברך – כמי שיחפור חפירה בקרקע או יחטוב עצים מן היער, מבלי בחינת עניין המעשה ההוא, לא מי שציווה לעשותו ולא מה תכלית כוונתו – לא תחשוב שהגעת לתכלית, אבל תהיה או קרוב ממי שנאמר בהם: "קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם" (ירמיהו יב, ב). עיין גם ספר חרדים לר' אלעזר אוקרי, מצוה יז: 'להתפלל בכל יום בכוונת הלב [...] יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתו כבדוני ולבם רחק ממני [...] ומיירי במתפלל בלי כוונה' השווה גם מורה נבוכים, ח"א נ, עמ' צד, לגבי הרחקת התארים והציור האמיתי של ייחוד השם.

41 ספר חובות הלבבות, שער חשבון הנפש, פרק ג.

המלכים ואדוני האדונים. ומן הראוי לתפילה, שהמתפלל ישפיל את עיניו אל הארץ ויכוון את לבו אל השמים.⁴² בספר האמונות והדעות מבליע רס"ג את העדר הכוונה בתוך רשימה של שבעה דברים 'אשר אין התפילה מתקבלת עמהם'.⁴³

ואחרי ככלות הכול, הגדרת הרמב"ם טעונה חידוש ופאתוס, זירו ויעידוד. התפילה בכוונה, הדורשת ריכוז שלם של כל כוחות הנפש ללא סייג וללא סטייה, היא הפנמה למופת של המעשה הדתי, חוויה מרוכזת, אדירת-ממדים, של עבודת ה' העילאית. היא מעין הרביקות בה' הנכספת על ידי כל אדם שלם: 'מי שישם כל מחשבתו אחר שלימותו באלוקיות והוא נוטה כולו אל השם יתעלה והוא מפנה מחשבתו מזולתו'.⁴⁴ כידוע, בכדי להגיע למדרגה זו דרושה 'גייעה רבה והשגה גדולה; אדם צריך לעגן את כל מאמציו הכבירים במגמה רוחנית-שכלית זו. העבודה שבלב היא מעין העבודה המיוחדת במשיגי האמיתות' עליה מדובר במורה נבוכים, כאילו עומד לפני השכינה. 'והנה בארה התורה כי זאת העבודה האחרונה [...] לא תהיה אלא אחר ההשגה, אמר "לאהבה את ה' אלקיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם" (דברים יא, יג) והנה בארנו פעמים רבות כי האהבה היא כפי ההשגה ואחר האהבה תהיה העבודה ההיא, אשר כבר העירו ז"ל עליה ואמרו: "זו עבודה שבלב".⁴⁵ אם כן, 'עבודה שבלב זו תפילה' (הלכות תפילה א,א). 'עבודה שבלב' היא גם 'העבודה המיוחדת' שבאה בעקבות אהבת ה'. תפילה היא תרגיל ברביקות (הלכות תשובה י,ג).

הכוונה היא הצד השווה שבין שני מיני עבודה שבלב והכריח המכריח ביניהם. כוונה, כפי שהיא מוגדרת במשנה תורה, דורשת 'שיפנה את לבו מכל המחשבות', או, כפי שראינו במורה נבוכים, 'תחילת מה שתתחיל לעשות — שתפנה מחשבתך מכל דבר כשתקרא קריאת שמע ותתפלל'. הרמב"ם כבר לימדנו בסוף ספר המדע כי 'אין אהבת הקב"ה נקשרת

42 סידור רס"ג, עמ' ל. בעמ' כ כותב רס"ג כדלקמן: 'אחר כך יתן שלום, תחילה לימין ה"מזרח" שהוא שמאלו ואחר כך לשמאל ה"מזרח" שהוא ימינו, והשלום הזה אינו בדיבור אלא הרכנת הראש משמאל המתפלל ומימינו בלב, ולא ידבר דבר, אלא זה כיבוד למלאכים אחרי שיצא ידי חובתו לפני ה', ועיין גם שם, עמ' לה. השווה דברי הרמב"ם בהלכות תפילה ה,א: 'ולמה נותן שלום לשמאלו תחילה? מפני ששמאלו הוא ימין שכנגד פניו, כלומר כשהוא עומד לפני המלך נותן שלום לימין המלך ואחר כך לשמאל המלך, וקבעו שיפטר מן התפילה כמו שנפטרי מלפני המלך'. האם התכוון הרמב"ם להוציא מלבם של רס"ג שפירש את הרכנת הראש כמחווה כלפי המלאכים?

43 אמונות ודעות, מאמר ה, פרק ו.

44 מורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקפ.

45 שם, עמ' תקפא. השווה שם, ח"א לט, עמ' עו: 'אמנם מאמר "ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך" פירושו אצלי בכל כוחות לבך [...] כי התחלת הכל מן הלב, והעניין שתשים תכלית פעולותיך כולם — השגתו'. בספר המצוות, עשה ה, כותב הרמב"ם: 'הוא הציווי שנצטוונו בעבודתו יתעלה וכבר נכפל הציווי הזה כמה פעמים [...] ואף על פי שגם הציווי הזה הוא מן הצווים הכלליים כמו שכארתי בכלל הרביעי, הרי יש בו יחוד כי הוא ציווי על התפילה'. אלמלא חלות מיוחדת זו, לא היתה מצוה זו מוצאת את מקומה במניין תרי"ג כי היא כוללת את כל התורה כולה כמו מצוות 'קדושים תהיו'. נמצאנו למדים כי תפילה היא ביטוי מיוחד של עבודת ה'. מעניין לציון, כי בעל הלכות גדולות לא מנה את מצוות תפילה, כי אם את מצוות עבודת השם. וראה גם דברי הרב פערלא, שם (הערה ז), מצוה ב.

בלבו של אדם עד שישיגה בה תמיד כראוי ויעזוב כל מה שבעולם חוץ ממנה,⁴⁶ עתידים אנו לקרוא במורה נבוכים: 'וכשיזדכך לך אלו העבודות [= קריאת שמע, תפילה וקריאת התורה] ותהיה מחשבתך בהם, בעת שתעשם, נקייה מן המחשבה בדבר מענייני העולם, אזי מוכן האדם להגיע ל'זאת התכלית הגדולה'.⁴⁷ היוצא מזה שהרמב"ם מעמיק ומאדיר את החוויה הדתית הכרוכה בתפילה; היא שיחה עם ה';⁴⁸ היא מעין עמידה לפני השכינה. מחשבות העולם — מחשבות של שגרה — מבטלות את הכוונה, ואילו הכוונה מבטלת את השטחיות והשגרתיות, דורשת מן האדם ש'יסיר מעליו מחשבות טרדות העולם כדי שתהיה מחשבתו פנויה להתפלל בכוונה'.⁴⁹ וגורמת לאדם לראות את עצמו כאילו עומד לפני השכינה ובמחיצתה — לא רק תחושה כללית של קירבת השכינה אלא חוויה אישית-ייחודית של עמידה לפניה.

לאור זה נוכל אולי להתעמק יותר בדברי הרמב"ם בסוף הלכות תפילין: 'קדושת תפילין קדושתן גדולה היא, שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק'. כתוצאה מתפיסה טליאלוגית זו של מצוות תפילין, מוסיף הרמב"ם לציין מסקנה חשובה, רבתי-שלכות, המתבקשת ממנה: 'לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצוותן כך היא'. ובכל זאת, כיוון שאדם מפנה את לבו מכל המחשבות בזמן שכאילו הוא עומד לפני השכינה ומתפלל, ותפילין מסייעים לכך, מסיים הרמב"ם: 'אף על פי שמצוותן ללובשן כל היום, בשעת תפילה יותר מן הכל'.⁵⁰ התפילין תורמים להצלחת מאמציו של האדם לפנות את הלב, ולכן הן משתייכים במיוחד לזמן התפילה.

[1]

גם בהקשר אחר — מעמד הקהל אשר בו נקראת התורה על ידי המלך — יודע הרמב"ם להדגיש שהחוויה הרוחנית צריכה להיות נשגבה ומרוממת, נתמכת על ידי כוונה מיוחדת וצוררת בכנפיה הישג דתי מיוחד. המשתתף במעמד זה 'ראה עצמו כאילו עתה נצטווה בה ומפי הגבורה שומעה'. הרמב"ם ממשיך: 'וגרים שאינם מכירין חייבין להכין לבם ולהקשיב

46 הלכות תשובה יו.

47 מורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקפג.

48 תשובות הרמב"ם, סי' רסא, עמ' 491: 'משום שכל אלה הסוגים של עבודת ה', אשר הם [בצורת] דיבור, אין הכוונה בהם אלא שיהרהרו בהם כשיאמרו ויכוון אומרם את לבו וידע שעם ארון כל העולם מדבר בהם, בין שיבקש ממנו או יודה לו וישבחנו או יתאר פעליו וחסדיו או יתאר נפלאותיו בברואיו ויכולתו [...] ואם הכל דיבור עמו יתעלה, כיצד מותר למחר בזה ולהסירה הרעת ממה שנאמר. חשוב להדגיש כי כל חלקי התפילה — שבה, בקשה והודאה — נתפסים כדיבור עם ארון כל העולם.

49 ספר המנוחה, הלכות תפילה ד, טז (עמ' פז).

50 הלכות תפילין ד, הלכות כה-כו. עיין גם הלכות ציצית גיא: 'לעולם ישתדל להיות עטוף בכסות המחויבת בציצית כדי שיקיים מצוה זו. ובשעת התפילה צריך להיזהר ביותר'.

אוזנם לשמוע באימה וביראה וגילה ברעדה כיום שניתנה בו בסיני. אפילו חכמים גדולים שיודעים כל התורה כולה חייבין לשמוע בכוונה גדולה יתרה. ומי שאינו יכול לשמוע מכון לבו לקריאה זו, שלא קבעה הכתוב אלא לחזק דת האמת, ויראה עצמו כאילו עתה נצטוו בה ומפי הגבורה שומעה.⁵¹ כאן הכוונה, שנקודת הכובד שלה היא אמנם רגשית, מאפשרת שיחזור חוויה דתית של עמידה לפני ה' במעמד הר סיני. בתפילה הופכת הכוונה את המעשה הדתי לחוויה דתית חדשה ומתחדשת של עמידה לפני ה'.

כדאי להסמך לזה את דברי הרמב"ם בסוף ספר טהרה:⁵²

דבר ברור וגלוי שהטומאות והטהרות גזירות הכתוב הן. ואינן מדברים שדעתו של אדם מכרעתו והרי הן מכלל החוקים, וכן הטבילה מן הטומאות מכלל החוקים היא שאין הטומאה טיט או צואה שתעבור במים, אלא גזרת הכתוב היא והדבר תלוי בכוונת הלב. ולפיכך אמרו חכמים טבל ולא הוחזק כאילו לא טבל. ואף על פי כן רמז יש בדבר. כשם שהמכוון לבו לטהר, כיוון שטבל טהור ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר, כך המכוון לבו לטהר נפשו מטומאות הנפשות, שהן מחשבות האון ורעות הרעות, כיוון שהסכים בלבו לפרוש מאותן העצות והביא נפשו במי הרעת — טהור [...]

הוזה אומר, הכוונה יוצרת מציאות חדשה. הכוונה הופכת מעשה שגרתי ואולי בלתי מובן למעשה ייחודי. הכוונה קובעת את אופי המעשה ומעניקה לו שגב ומשמעות. ויש לשים לב כי על האבות ועל משה רבנו אומר הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג נא):

ויראה לי כי אשר חייב היות אלו הארבעה עומדים על תכלית זה השלימות אצל האילוה (= כלומר השגתו ואהבתו של ה') והשגחתו עליהם מתמדת ואפילו בעת התעסקם להרבות הממון — רצוני לומר, בעת המרעה ועבודת האדמה והנהגת הבית — היה מפני שתכלית כוונתם היתה בכל המעשים ההם — להתקרב אל האילוה קרבה גדולה.

[2]

התפילה בעת צרה היא מפגש מיוחד עם ה', 'שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו, ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ככתוב "עונותיכם הטו" וגו' (ירמיהו ה,כה).⁵³ במורה נבוכים מוטעמים הדברים ביתר שאת:

51 הלכות תגיגה גו. השווה הלכות ספר תורה יא: 'מי שיושב לפני ספר תורה ישב בכבוד ראש באימה ופחד, שהוא העד הנאמן לכל באי עולם, שנאמר והיה שם כך לעד'.
52 הלכות מקוואות יא.יב.
53 הלכות תעניות אב.

וכן המצוה אשר ציוונו לצעק אליו ית' בעת צרה — רצוני לומר, אמרו 'והרעותם בחצוצרות' (במדבר יט) — היא מזה הכלל, מפני שהיא פעולה שיתחזק בה הרעת האמיתי, והיא שהאלוה ית' משיג עניינינו, ובידו לתקנם — אם נעברה, ולהפסידם אם נמרהו, לא שנאמין שזה מקרה ודבר שארע — וזה עניין אמרו 'ואם תלכו עמי קרי' (ויקרא כו, כא) — רצונו לומר: שאני כשאביא לכם אלו הצרות לענוש אתכם, אם תחשבו בהם שהם מקרה, אוסיף לכם מן המקרה ההוא (כפי מחשבתכם) יותר חזק ויותר קשה — והוא עניין אמרו 'והלכתם עמי בקרי' — 'והלכתי עמכם בחמת קרי' (שם, פסוקים כז–כח), כי האמינם שהוא במקרה — ממה שמחייב התמדתם על דעותם הרעות ועל מעשי העול, ולא ישובו מהם — כמו שאמר 'הכיתה אותם ולא חלו' (ירמיהו ה, ג), ולכן ציוונו להתפלל אליו ולהתחנן לו ולצעוק לפניו בעת צרה.⁵⁴

הקריאה אל ה' בתפילה ובתרועה בשעת מצוקה, מפני רעב, דבר, מלחמה או חולי, מעוגנת בהגיון דתי־רעיוני: היא מחזקת את האמונה בהשגחה האלקית ושוללת את ההנחה שהכל נתון ביד המקרה. מעשה התפילה בכלל, וביתר שאת בשעת צרה, הוא איפוא 'פעולה שיתחזק בה הרעת האמיתי'. המגמה של תפילה בעת צרה היא תשובה אל ה' תוך התרגשות והתעוררות. המגמה של תפילה בכוונה בכל עת היא עמידה לפני ה' תוך התרכזות והזדככות. בעצם, כפי שכבר הזכרנו, כל התפילות והברכות, כל מה שכלול בספר אהבה שבמשנה תורה, מגמה אחת להן: 'לאהוב המקום ולזכרו תמיד'. מי שעוסק ב'מעשי העבודות האלו כקריאת התורה, והתפילה [...] כאלו אתה התעסקת בו ית' ובטלת מכל דבר זולתו'.⁵⁵ תפילה היא בניין אב למעשה מצוה בעל ערך תיאולוגי־חינוכי. הטליאולוגיה מכריעה.

כדאי לציין כי נראים הדברים שר' מנחם המאירי, מנאמני ביתו של הרמב"ם, מאפיין את הכוונה בתפילה בצורה המשקפת את הסברו של הרמב"ם לתפילה בעת צרה. הרב המאירי עומד על הבדל יסודי בין כוונה בקריאת שמע לבין כוונה בתפילה ומעיר: 'אינו דומה כוונה הצריכה בקריאת שמע לכוונה הצריכה בתפילה, כמו שביארנו, שחיי האדם ובקשת צרכיו תלויים בה והן הן הדברים המסבכים בלבבנו דעת אמיתי ועיון הכרחי על כל מה שייגיענו שהכל מאתו, והוא לברו ארון הכל להטיב לנו בהטיבנו ולגמלנו כפי מעשינו להרע או להטיב'.⁵⁶ הבקשה היא חלק מרכזי־עקרוני בתפילה ומהווה מרכיב חשוב גם בתפילה

54 ח"ג לו, עמ' תצט. השווה הלכות אבל יג, ב: 'כל מי שאינו מתאכל כמו שציוו חכמים הרי זה אכזרי. אלא יפחד ויראג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה [...] כל זה להכין עצמו ויחזור ויעור משנתו והשווה הלכות תשובה ג, ד והלכות מזוזה ויג, ד והרי הוא אומר "הכיתה אותם ולא חלו", מכלל שצריך להקיץ ולחול'. שיבוץ הפסוק מירמיהו בניסוח ההלכה הוא כנראה הוספה של הרמב"ם.

55 מורה נבוכים, ח"ג נא, עמ' תקפב.

56 בית הבחירה, ברכות, עמ' 109. עיין גם חידושי הריטב"א, ברכות, ריש פרק חמישי, עמ' קצא: 'ובתפילה שהיא שאלת צרכיו, והמורה מן הברכות, ואף מקריאת שמע [...] צריך שישב באימה והכנעה כדי שתהא תפילתו רצויה ומקובלת'.

דאורייתא לפי תפיסתו של הרמב"ם: 'שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה'. גם בתפילה דרבנן 'יש שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולו'.⁵⁷ בהסברו להלכה של מקרא ביכורים מטעים הרמב"ם: 'מעבודת האילנה הוא שיזכר ענות צרתו וענייני מצוקותיו כשירחיב לו האילנה, וזאת הכוונה חיזקה אותה התורה במקומות רבים'.⁵⁸ האדם השואל צרכיו שהוא צריך להם מבטא את תלותו בה'.

כאן יש להבהיר עניין אחד שהוא לכאורה פותח פתח למבוכה. הרמב"ם דורש שאדם יתחנן ויתכוון בשאלת 'צרכיו שהוא צריך להם'. מבנה התפילה מבליט את חשיבותה ומרכזיותה של הבקשה. כפי שראינו, הרמב"ם מדגיש (הלכות ברכות י,כו): 'כללו של דבר לעולם יצחק אדם על העתיד לבוא ויבקש רחמים'. ברם, לפני כן, קבע הרמב"ם מסמרות להלכה ש'העובד מאהבה עוסק בתורה ובמצוות [...] לא מפני דבר בעולם, ולא מפני יראת הרעה ולא כדי לירש הטובה [...] ומעלה זו היא מעלה גדולה מאוד [...] והיא המעלה שציוונו בה הקב"ה על ידי משה שנאמר "ואהבת את ה' אלקיך".⁵⁹ ברור כשמש שחלק הבקשה, שהיא נקודת הכובד בתפילת שמונה עשרה, מכון מעצם טבעו ומהותו ל'דבר בעולם', להנאה ולמילוי צרכים בעולם הזה. המסקנה המתבקשת מצירוף העניינים היא – אם לא נסכים להניח בפזיונות שהרמב"ם סותר את עצמו מניה וביה – שכוונה זו בתפילה היא רצויה וטהורה. העומד לפני ה' ומבקש על צרכיו, גם צרכי הנפש גם צרכי הגוף, תוך מודעות שה' משיג עניינינו, ובידו לתקנם אם נעברו ולהפסידם אם נמרה', הוא בבחינת עובד מאהבה. התפילה, כדברי הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג מד), היא סיבה ל'זכרון האילנה תמיד ואהבתו ויראתו'. השוטח בקשה לפני ה' אינו סותר את מעמדו כעובד מאהבה.

[ח]

הצענו לעיל כי הכורח ההיסטורי שהביא לתפילות קבע כרוך אף הוא בצרכי הכוונה. עתה יש להוסיף ולהרחיב הצעה זו. התיאור של התפתחות תפילת הקבע משקף את הקיטוב שבאופיה של התפילה, כלומר את המתח שבין תפילת החובה הקבועה לבין התפילה הספונטאנית, כשם שהוא משתקף גם בהבחנות ההלכתיות המציניות את מעמדה הכפול הזה של התפילה:

מצוות עשה להתפלל בכל יום שנאמר 'ועבדתם את ה' אלקיכם' (שמות כג,כה). מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה שנאמר 'ולעבדו בכל לבבכם' (דברים יא,ג).

57 הלכות תפילה א. הלכות ב.ד. החלוקה המשולשת של תפילת שמונה עשרה עיצבה גם את התפילה דאורייתא. עיין סידור רס"ג, עמ' ג: 'ונתחורר גם כן שעצם התפילה הוא: תודה ובקשה והודאה'. בגלל הרמיון שבמבנה התפילה אומר המבי"ט (קריית ספר, הלכות תפילה, א), שגם התפילה הקבועה והמנוסחת 'דינא מדאורייתא'. על חשיבות הבקשה עיין לעיל, הערה 3.

58 מורה נבוכים, ח"ג לט, עמ' תקיב.

59 הלכות תשובה יב. המקובלים שטיפחו את הרעיון היסודי של 'צורך גבוה' ערערו על תפיסה זו. עיין ביקורתו החריפה של ר' מאיר נ' גבאי, עבודת הקודש, חלק העבודה, פרק ה.

אמרו חכמים: אי זו היא עבודה שבלב? זו תפילה. ואין מניין התפילות מן התורה, ואין משנה התפילה הזאת מן התורה, ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה. ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפילה לפי שהיא מצוות עשה שלא הזמן גרמא. אלא חיוב מצוה זו כך הוא: שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד לפי כוחו: אם היה רגיל מרבה בתחינה ובקשה, ואם היה ערל שפתים מדבר כפי יכולתו, ובכל עת שירצה. וכן מניין התפילות כל אחד כפי יכולתו. יש מתפלל פעם אחת ביום ויש מתפלל פעמים הרבה, והכל יהיו מתפללין נוכח המקדש בכל מקום שיהיה. וכן היה הרב תמיד ממשה רבנו ועד עזרא.⁶⁰

אופיה הכפול של התפילה, שהיא מצד אחד פעולה ספונטאנית של אהבת ה', הפורצת מתוך מעמקי הנשמה, ומצד אחר היא מעשה ממוסד ומוגדר של שגרה, מובלט כאן ללא כחל ושרק. שוב מזדקרת לעינינו תורת הכוונה ותפקידה המכריע. היא הופכת תפילה ממוסדת וקבועה לפעולה של אהבת ה' ועמידה לפני ה'. אמנם, האדם מקיים מצוות (ורבנן) בתפילותיו בזמנים קבועים ולפי נוסח קבוע, אבל עבודה שבלב מדאורייתא נשארת מוקד עיקרי עקרוני בכל תפילה. תכלית כל תפילה היא לחוות שאדם עומד לפני ה' ולטפח בו את אהבת ה'. יש לשים לב כי הרמב"ם סוקר בקצרה את תולדות התפילה ומציין את הסיבות שבגללן נעשתה לשון התפילה קבע וכן נקבעו זמנן ומניינן של התפילות. אין הוא דן בעצם חוויית הפרדוקסאלית של התפילה, כלומר בשאלה אם התפילה היא בכלל אפשרית, שאלה העולה לדיון במורה נבוכים.⁶¹ במשנה תורה התפילה היא דבר המובן מאליו, והבעיה העיקרית אינה בעיית מופרכותה כביכול מבחינה עיונית מופשטת אלא בעיית הסתירות לכאורה שבין סובייקטיביות לספונטאניות בחוויית התפילה — כמיהת הנפש ועריגתו של האדם — על הלכותיה המדוקדקות ולשונותיה המנוסחות בקפידה. הרמב"ם מתמודד עם בעיית הספיריטואליזציה שבהלכה בכלל, ושבתפילה, הלכה למעשה, בפרט. מכאן הריון הנוקב בנושא הכוונה.

נספח א (להערה 39):

כדאי לציין כי יש השלכות הלכתיות לתפיסתה של תפילת שמונה עשרה כ'עומד לפני השכינה'. בהלכות ברכות ב,יב כותב הרמב"ם (על יסוד הסוגיה בברכות מט ע"ב): 'שכח ולא הזכיר (בשבת או ביום טוב) קדושת היום, אם נזכר קודם שיתחיל בברכה רביעית בשבת

60 הלכות תפילה א, הלכות א-ג.

61 מורה נבוכים, ח"א נט. לכל הענין ראה מאמרו המקיף של מ' פוקס, 'התפילה במחשבתו של הרמב"ם', בתוך: התפילה היהודית (בעריכת ג' כהן), רמת גן תשל"ה, עמ' 142-167. והשווה לכל העניין בנספח ב למאמר זה.

אומר ברוך ה' ... ואם נזכר אחר שהתחיל בברכה רביעית פוסק וחוזר לראש שהוא ברכת הזון. הראב"ד משיג על אתר כהאי לישנא: 'טעה בזה דלא גריעא ברכה רביעית ממי שרגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, שאם טעה ולא הזכיר של ר"ח בעבודה אע"פ שסיים שים שלום חוזר לעבודה ואינו חוזר לראש. הלכך הכא נמי פוסק וחוזר לתחלת בונה ירושלים'. הראב"ד השווה בין סיום תפילת שמונה-עשרה לסיום ברכת המזון ואילו הרמב"ם הבחין ביניהם. פסק הרמב"ם מבוסס, כנראה, על אבחנה יסודית בין שמונה-עשרה ושאר ברכות. העובדה שלגבי מי שרגיל לומר תחנונים או מי שטרם עקר את רגליו, סיום הברכה אינו נחשב עדיין גמר תפילתו, נעוצה במושג של 'עומד לפני השכינה'. סיום אמירת הברכה אינו מבטל את העמידה לפני ה'. הימצאות האדם לפני השכינה אינה מוגבלת על ידי אמרי פיו. ואילו לעניין ברכה, מייד כשסיים את נוסח הברכה, שוב אינו נחשב כעוסק בברכה זו. עיין גם בית יוסף טור אורח חיים, ס' ק"ד, לגבי השח בתפילה.

נספח ב (להערה 61):

הבעיה העיקרית היא ליישב את כוח התפילה עם גזירת ה': אם התפילה מתקבלת, הרי היא כאילו גורמת היפעלות — שינוי רצון וכוונה — בה', והנהגה זו היא בלתי נסבלת, 'כי כל מה שמחייב גשמות ראוי בהכרח להרחיקו ממנו, וכן כל היפעלות ירוחק ממנו, כי כל ההיפעלות יחייבו שינוי' (מורה נבוכים, ח"א נה, עמ' קיט). נראה לומר כי ההקבלה המתבקשת היא עם הבעיה הידועה והמסובכת של ידיעת ה' ביחס לבחירה החופשית (עיין הלכות תשובה ה; ד'ע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מידה ורחבה מני ים וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה'). ידיעה אינה שוללת בחירה — בין אם נשכיל להסביר זאת במטבעות לשון פילוסופיות ובין אם הסבר זה נבצר מאתנו (אין בנו כח לידע היאך ידע הקב"ה כל הברואים והמעשים אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם). וכך ההיענות לתפילה אינה בגדר היפעלות, היות והכול ידוע. וכבר יצאו מוניטין לדברי ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מאמר ד, פרק יח (הוצאת י' הוזיק, פילדלפיה תר"ץ-תרצ"א, עמ' 160):

מה שהביא האנשים לפקפק בתפילה קרוב למה שהביא אותם לסלק ידיעת השם. וזה שהם אומרים שלא ימלט הדבר מחלוקה אם שנגזר מה' טוב מה על איש מה או לא נגזר. ואם נגזר אין צריך תפילה, ואם לא נגזר איך תועיל התפילה לשנות רצון השם לגזור עליו טוב אחר שלא נגזר, שלא ישתנה השם מן הרצון אל לא רצון ולא מלא רצון אל רצון. ובעבור זה יאמרו שלא יועיל כשרון המעשה אל שיגיע לאדם מה בעבורו טוב מה, וכן יאמרו שלא תועיל התפילה להשיג טוב מה או להינצל מרע שנגזר עליו.

בהמשך דבריו מציע ר"י אלבו כי הגזירה האלקית משתנה בהתאם לשינוי מדרגתו ומעמדו של האדם. תפילה ותשובה מועילים לשינוי מדרגתו של האדם. 'ועל זה הדרך הוא מבואר שתועיל התפילה או כשרון המעשה אל שיוכן המתפלל לקבל שפע הטוב או לבטל ממנו

הרע שנגזר עליו' (שם, עמ' 164), והכול ידוע וצפוי. ועיין מאמרו הגדול של ש' רוזנברג, 'תפילה והגות יהודית – כיוונים ובעיות', בתוך: התפילה היהודית, שם (הערה 61), עמ' 85–130 ובעיקר עמ' 109, שבו מדובר על גישתו של ר"י אלכו.

יש להפנות את הלב לפיסקה אחת בדברי הרמב"ם שלא זכתה לדיון והיא חשובה לענייננו. נראה כי העיקרון שה' נענה לתפילות מופיע לא רק במשנה תורה אלא גם במורה נבוכים. באחד הפרקים הלשוניים (ח"א מא), בו קובע הרמב"ם שהמונח 'נפש' הוא שם משותף, מוצאים אנו את הסעיף דלקמן (המשתייך לסוגייתנו בצורה מפליאה ומופלגת):

ולפי זה העניין יהיה פירוש 'ותקצר נפשו בעמל ישראל' (שופטים יטז) – פסק רצונו מענות ישראל. וזה הפסוק לא תרגמו יונתן בן עוזיאל כלל, שהוא הבינו לפי העניין הראשון, ופרשו ממנו היפעלות, ונמנע לפרשו. אמנם לכשיוכן מזה העניין האחרון, יהיה הפירוש מבואר מאוד: שהמאמר קדם (שופטים יז ואילך) שהשגחתו ית' הניחה אותם עד שמתו, וצעקו לבקש תשועה ולא הושיעם; וכשהפליגו בתשובה, ועצם דלותם, וגבר האויב עליהם – ריחמם ופסק רצונו מהתמיד עמלם ודלותם. ודעהו, שהוא מופלג וותהיה הבי"ת באמרו 'בעמל ישראל' מקום 'מן', כאילו אמר 'מעמל ישראל'.

ביסודו של דבר יש לשלב את עניין היענות ה' לתפילה גם בתורתו של הרמב"ם על אפשרות הנס וטיבו. הנס נתפס כשינוי טבע באופן עראי (עיין פירוש המשנה, אבות הו, ומורה נבוכים ח"ב כט). הוא הדין בהיענותו של ה' למתפלל. אין סיבה להוציא את דברי הרמב"ם – למשל, הלכות תפילה ח,א או הלכות תשובה ב,ו – מפשוטם.